

Mariska Zoltán

Az ember és világa

(Böhm Károly filozófiájáról)

Múltidéző korban élünk, a tájékozódási pontok keresése egyre erőteljesebben a múlt filozófiai teljesítményeire irányítja figyelmünket. Az egyre erősödő érdeklődés talán feledteti a kezdeti fanyalgást, s világossá válik, hogy a magyar filozófia számtalan értéket rejt magában. Annak ellenére, hogy mindig is követő volt, s egy-egy koncepció továbbfejlesztése igen gyakran kilépés is a filozófia kereteiből. A társadalmiság által felvetett problémák tudományos feldolgozásában azonban nagyon gyakran kemény filozófiai tartalom van, mégsem erről szól a mese. Az általánosítás magas fokán mozgó filozófia legfeljebb szakmaként művelhető, hiszen konkretizálódva gyorsan elveszíti filozófiai tartalmát.

A szakmaként művelt filozófia nagy valószínűséggel összefoglaló-rendszerező jellegű. Nem tesz többet, mint történeti vagy szisztematikus áttekintést ad a filozófiáról vagy annak valamelyik ágáról. Katedrafilozófia ez, a legtisztább fajtában. Művelői mulhatatlan érdeme, hogy tevékenységük eredményeként egyfajta filozófiai kultúra szilárdult meg az egyetemeken, teológiákon. Attól tartok, sokkal jelentősebb szerepet töltött be a filozófia az oktatásban 1945 előtt, mint manapság.

A filozófia hazai művelésének másik figyelemre méltó tendenciája egy kurrens európai áramlat képviselése. A fenomenológiától a vallásfilozófiáig, a neokantianizmustól a szellem-történetig elég széles skálán mozognak a lehetséges irányzatok. Ezen irányzatok értékeinek feltárása immáron filozófiai belügy. Van azonban még egy, meglehetősen nyugtalanító tendenciája a hazai filozófiai életnek. Voltak teoretikusok, akik elméletalakításra, esetleg tételes rendszer kidolgozására vállalkoztak. Bölcsességüket természetesen más tanokra alapozták, hiszen a bölcsületben a könyvek más könyvekről szólnak. Ezek a teoretikusok elméleta-

lakító hatások befogadása révén önállóságra, eredetiségre törekedtek, megszegvén a követő filozófia játékszabályait.

zek közé tartozik Böhm Károly is (1846-1911), aki mind hatástörténeti, mind elméleti szempontból fontos személyiség. Filozófiai szintézist hozott létre (*Ember és Világa*), melynek hatása elevenen élt a múlt szellemi életében. Elsősorban persze a kolozsvári iskola köszönheti eszmeiségét Böhmnek (Bartók György, Ravasz László, Tavasz Sándor, Tankó Béla és mások), ám a tényleges hatástörténeti összefüggések felfejtése még sok meglepetést okozhat. Bartók két legismertebb tanítványa Varga Sándor és Joó Tibor volt (József Attila is tőle tanult filozófiát Szegeden). Joó szellem-történeti nemzetkarakterológiája részben Bartók gondolatvilágán alapul, éppúgy, mint Kibédi Varga szellemfilozófiája. Egész nyugodtan lehet *Bibó István* nevére is emlékezni. A Bartók hatás pályakezdő írásaiban elég egyértelműen azonosítható. (Kényszer, jog, szabadság.) Amíg nem tisztázott Bartók és Böhm gondolatvilágának összefüggése, addig Bibó politikai filozófiájának kantiánus-neokantiánus gyökerei is feltáratlanok.

Böhm hatástörténeti jelentőségének illusztrálására talán elég ennyi példa. Esetenként feltárható, hogy ki milyen irányban és hogyan fejlesztette tovább a böhmi filozófiát. Megmaradt-e a továbbfejlesztés a filozófia keretei között (Bartók), vagy teológiai programmá vált (Ravasz). Elég bőséges irodalom foglalkozik életével és filozófiájával. Monográfiák készültek róla, ám a monográfia műfaja nem alkalmas vitára. Sokan csak ismételtetik Böhmöt, elmondják azt, amit ő is mondott. Elemző-interpretáló módon az immanens kritika és a hermeneutika módszerével még nem tárták fel a böhmi szintézis

paradigmatikus összefüggéseit. Egy ilyen kísérlet lényegi megállapításai, eredményei olvashatók az alábbiakban, melyek irányultságukban módosítani kívánják az érvényes (?) Böhm-képet. Az elmélet továbbfejlesztésének lehetőségei ugyanis magában az elméletben vannak, sehol másutt.

Böhm nagyjából a múlt század utolsó három évtizedében és századunk első évtizedében alkotott. Közéleti tevékenysége igazodott a kiegyezést követő országépítő munka lendületéhez. A kiegyezést követő kulturális konjunktúra nevében legitimé vált a hazai bölcsület az egyetemi oktatásban éppúgy, mint a közéletiség számos színterén (folyóirat, könyvkiadás, tudós társaság, akadémia). A szervezetség jeleit mutató filozófiai élet az elsőgenerációs filozófusok tevékenységének az eredménye. Böhm maga is részese volt ennek a munkának mint tanár, folyóiratszerkesztő és teoretikus. Az általa leírt gondolati tartalom elmentmond közéletli szereplésének: szolgálta a filozófia hazai ügyét, ám teoretikusan a tiszta tudományos filozófia védelmében a társadalom ügyeivel nem foglalkozott. Minden filozófia antropológia – amennyiben az emberről szól, Böhm is az Ént, a reprezentatív individuumot állítja gondolkodásának középpontjába, ám ez az én nem a társas kapcsolatok Énje, az interszubszektivitásból semmilyen filozófiai üzenet nem fakad. A társadalomtan egyszerűen kimarad programjából, s biztosan meg lehet találni azokat a rejtett összefüggéseket, melyek az elvont kategóriák és a társadalmiság kapcsolatát igazolják, kérdés, hogy érdemes-e. Nem ez az „*Ember és Világa*” üzenete.

Az ember világát Böhm szubjektív-visztikus képelmélet formájában változta fel, az emberről kétdimenziós, egyoldalú és szűk keresztmetszetű képet adott. Szubjektívizmus és képelmélet összekapcsolása meglehetősen szo-

katlan, hiszen a kép annak a valaminek (res) a képe, melynek filozófiai jelentőségét a szubjektivizmus tagadja, s melyet az elméletből kiiktatni igyekszik. A megismerés heurisztikus élményére való rádöbbenés következményeit mindig is magán viselte gondolatvilága.

Az Ének „fejtvényét” kereső Böhm szakított a teológiával, ő volt „a” filozófus a pozsonyi teológushallgatók között. Megjárta a német egyetemeket, Liebmann és Lotze tanítványa volt, sokat tanult Dühringtől, és a magányos filozófus példáját Feuerbach kapcsán is értékelte.

Nem túlságosan szerencsés időpontban kapcsolódott tehát az európai (német) filozófiai élethez. A filozófia még nem heverte ki a '48-as forradalmak utóhatását, hiszen bűnbakká vált, a forradalomért a hegeli racionalista-pánteista gondolkodást tette felelőssé az új-régi hatalom. Böhm a korai neokantiánusoktól tanult, s Windelbanddal párhuzamosan kezdett el filozofálni. 1870-ben tért haza, és az „Ember és Világa” 1. kötete 1883-ban jelent meg.

A korai neokantiánusoktól elsősorban a tiszta, racionalitás elveit követő, tudományos igényű és rendszeralkotásra törekvő filozófia eszményét vette át. Nem vált egyetlen filozófus követőjévé sem. Feuerbach azon gondolata (aki persze nem volt neokantiánus), hogy az anyag maga a pogány örökkévalóságában adott, s bármit mond is a gondolkodás, saját ellentétéről, az anyagról teszi ezt, a legkiáltóbb ellentétben áll Böhm formálódó szubjektivizmusával. Programja érdekében az ismeretkritika „kiigazítására”, realista tendenciáinak kiküszöbölésére vállalkozott. Programja szerint Kant (kiigazított) ismeretkritikája és Comte klasszikus pozitívizmusa összeegyeztethető. Az összeegyeztetés egyúttal alapvetés is, melynek kidolgozása rendszerben valósítható meg. Böhm-nél a rendszeralkotás gondolata megelőzi magát a rendszert, abszolút formává válik, melyhez stimulálódni kényszerül maga a rendszer, mint tartalom és forma egysége. Az abszolút formává vált rendszerjelleg paradigmatis jelentőségű, de nem csak azért

érdemel figyelmet. A korai neokantiánusok, Feuerbach, Kant és Comte után a rendszerellenes Schopenhauer is jelentős hatást gyakorolt ugyanis Böhm-re, sőt elméletének két igazán jelentős forrása van: a kanti „átigazított” ismeretkritika és az individuális akaratot világgéppé transzformáló schopenhaueri akaratmetafizika.

A Dialektika („Ember és Világa” 1. kötet) központi fogalma az *öntét*, mint műszó, Böhm találmánya. Dialektikán egyébként destruktív, látszatromboló, teoretikus eljárást értett, melynek végeredménye maga az alapvetés. Kant és Comte összeegyeztetése pedig a klasszikus pozitívizmus szolgáltatva tények magyarázata, s a magyarázat egyúttal a filozófia feladata is. A pozitívizmus szolgáltatva tények magyarázata egyenlő az elméletadással, s így a fenomenologikusan felfogott tények mögötti mélyebb egység – maga az öntét – meghatározása a filozófia végső feladata. A ténymagyarázat elveihez a kanti ismeretkritika felhasználása és kiigazítása vezet.

Feltűnően hiányzik Fichte neve. Nem véletlenül, hiszen az öntét nem azonos a későbbi alapvetéssel, a projekcióval, mint eléggé jellegzetesen fichteianus fogalommal. Az öntétfilozófia és a projekciótan egyáltalán nem ugyanaz a filozófiai tartalom, a Böhm-mel foglalkozó irodalomban időnként látványosan egybemoszák ezt a tényleg sok kérdésben hasonló két alapvetést. Az öntétfilozófia kapcsán nem Fichtét kell emlegetni, hanem E. von Hartmann-t. Hozzá hasonlóan vallja Böhm, hogy az akarat nem maga az önállítás (vita Schopenhauerrel is), hanem annak egyik módja.

Mi tehát az öntét? Az alany funkcióinak egysége. Egy létezési mechanizmus, melynek segítségével előáll a világ (a dolgok mint képek), és egy ismerési mechanizmus, mely az alany oda-s ráfordulása a tárgyra. Az ismeretek forrása tehát magában az alanyban rejlik, sehol másutt nem lehet. Hol képviseli ez a megoldás a szélsőséges szubjektívizmust? Berkeley szerint a dolgok léteznek elménken kívül is, Böhm szerint ő is spiritualista. A neokantiánus Rickert a filozófia feladatát annak magyarázatában látta, hogy ho-

gyan lesz a transzcendens tárgyból immanens, Böhm-nél pedig a kérdés fordított: azt kell megmagyarázni, hogyan lesz az immanens tárgyból transzcendens. A fenomenológia híres zárójelezése is ellentétes tendenciájú, hiszen az intencionális aktus tárgyra irányul, tehát a dolog (res) logikailag feltétlenül az intencionális aktus előtt van. Böhm olyasmit állít, amire nemigen van példa a filozófiatörténetben, s nagy kérdés, hogy a szélsőséges szubjektívizmus hogyan oldja meg az ismeretek általános érvényűségének, egybevágóságának szükségképpen felmerülő problémáit. A szubjektívizmusnak választ kell adni erre a számára kínos kérdésre. A szubjektívizmus és képméret látszólagos azonosságot teremt valóság és az ismeretelméletileg adott képsorozat között, azonban ennek a látszólagos azonosságnak súlyos következményei vannak.

Mi a viszonya az öntétfilozófiának a transzcendentalizmushoz? Bizonyíthatóan összeférhetetlenek. A bensővé tett filozófia száműzte a megismerés empirikus oldalát, mely a transzcendentális dedukció egyik előfeltevése (gondoljunk Scheler megsemmisítő bírálóira a transzcendentális dedukció előfeltevéseit illetően: itt az apriori rendező forma, ott a zűrzavaros empirikus tartalom). Böhmöt nem hatotta meg a neokantiánus könyörgés, mely könyörgés a valóság megmentéséért szólt. Az én tanom nem a külső világról szól – írja valahol.

Az öntétfilozófia és a transzcendentalizmus összeférhetetlenségének másik bizonyítéka, hogy az októrvény jelenléte a szemléletben, a szubjektívizált térfogalom és belátásos időfogalom teoretikus következményeként nincs szükség például a transzcendentális sématanra, mely Kantnál az egyik igen fontos kapocs tiszta ész és gyakorlati ész találkozására.

Az öntétfilozófia és a transzcendentalitás összeférhetetlenségének magyarázatát mindenekelőtt az öntétfilozófiában kell keresni, hiszen bárhogyan is értelmezzük a transzcendentalitást, ál-

talános filozófiai tartalmát vagy az etnikai transzcendentalizmust, abban mindenképp egyet kell érteni, hogy Kant szerint két világ részesei vagyunk. Továbbá Kant nem egyszerűen meghagyja az empirikus oldalt az ember világából, hanem végrehajtja azt az „ugrást a külsőbe” (Kant teleológiája), melyre Böhm képtelen. Böhm más irányba indul. Gondolatok tartalom nélkül üresek, szemléletek fogalmak nélkül vakok – köti össze a két világot Kant. Az öntétben ez a két világ eleve egy, és szellemfilozófiai teljesség.

A szellemfilozófia (Ember és Világa 2. kötet) az öntétfilozófiából adódó konzekvenciák levonása és az öntét sok fontos vonását megőrző, de lényeges kérdésekben új alapvetés, a projekció felé vezető teoretikus út.

Az általános érvényűség és az ismeretek egybevágóságának szükségképpen felmerülő problémáit az alapvetésből adódóan kizárólag szellemfilozófia segítségével lehet megoldani. A sikeres megoldás érdekében mindenképp ontológiai státuszt kell adni a szellemi organizmusként felfogott öntétnek, s ezt Böhm szinte észrevétlenül teszi meg, sajátos explikációt hajt végre. Nem mondja meg azt sem, mi a szellem, legfeljebb funkcióiból lehet következtetni szellemfogalmára.

alán ez a legkevésbé sikerült része a böhmi szintézisnek. Mindenekelőtt azért, mert igen gyakran saját törekvéseivel ellentétes megállapításokra kényszerül. Az egyébként metafizikaellenes Böhm egy eszkatologikus értelemben vett isteni világhoz szeretné kötni az ember világát. A ráció igazságát egyre inkább a hit igazsága váltja fel, a filozófiai racionalitás elveit a világnézetből fakadó ideológiai elvek helyettesítik. Böhmnél a szellem transzcendens és transzcendentális funkciókkal bír, s igen gyakran nem több metafizikai entitásnál. A szellem legfőbb feladata az ismeret adagolása, az interszubjektivitás kizárásának logikus következményeként kizárólag az ontogenezisben találja meg az ismeretek forrását.

Böhm ugyan a maga választotta úton halad tovább, de egyre jobban egyedül marad. Ki kell zárnia a fejtegetéséből a társadalomtant, legyen szó akár történelemfilozófiáról, akár társadalomfilozófiáról. Ugyanakkor szembe kerül a szaktudományokkal is. Filozófiai és világnézeti szempontok egyaránt motiválják a filogenezis (Darwin) elutasítását, koncepcionális okokból a filogenezis elvét valló tudományok áltudományokká válnak.

Az egyénnel foglalkozó szaktudományok – orvosbiológia, pszichológia stb. – pedig egyszerűen „fenomenologikusak” és unalmasak – vallja. Böhm kísérletet tesz a petéből levezetni a szellemi organizmus ismereteinek forrását, fejtegetései azonban sokszor az olvashatlanságig homályosak, olvasásukhoz elég nagy elszántság szükséges.

A természettudományok felől erős ellenérzés fogadta Böhm törekvését. A kolozsvári egyetem természetfilozófiai tanszék felállítását fontolgatta, s a pusztá tény nyilvánvalóan sértette Böhm önbecsülését. Halála után háromkötetes könyvben méltatták tevékenységét (Böhm Károly emlékezete. Besztercebánya, 1913). A kötet szerzői közül egyedül a természettudós Apáthy István ír bírálóan a szellemfilozófia természettudományos alapjairól. Apáthy megjegyzései ma is tanulságosak. Adódik a következtetés: az elhagyott teológia okozta úrt Böhmnél a természettudományok hivatottak betölteni, ám természettudományos alapképzettség híján az ismeretek olvasmányélmény alapján állnak a teoretikus rendelkezésére. A természettudós – időnként igazságtalanul túlzó általánosításokkal – kapásból outsidernek minősítheti a filozófust, rámutathat az inkompetencia konkrét bizonyítékaira, s Apáhy ezt meg is teszi.

A szellemfilozófia másik irányultsága a projekció felé mutat. Az öntét mint létezési mechanizmus és ismerési mechanizmus egysége nem fichteianus, az öntét nem az Én és az Énből logikailag levezetett nem-Én egysége. Ugyanakkor az öntét szellemfilozófiai organizmus, szellemfilozófiai teljesség, s mint ilyen, meglehetősen közel került Fichte individualitásfogalmához. A kezdeti eltérések elvesztették fontosságukat.

Csak meg kell fogalmazni a böhmi projekciót, s rögtön egyértelművé válik az öntét és projekció különbözősége. Mi a világ a projekciótan szerint? A projekció a való világ és a kellő világ egysége. Ugyanúgy kivetítés, mint az öntét, a res ugyanúgy a kivetítés eredménye, továbbra is a legbensőbb bensőből fakad. Az ismeretadagoló szellem tevékenységének eredményeként adott az ismeret, csak épp felbukkan az érték mint kellő, pontosabban az érték mint a kelléssel azonosított ismeret. Ontológia (van világa) és deontológia (kellő világa), Sein és Sollen összeegyeztetése a legátfogóbb új teoretikus feladat.

Az értékkel azonosított kellés nem egy szűkebb erkölcsfilozófiát alapoz meg, hanem kozmikus méretű világmagyarázati elvvé válik. (Az is vitatható, hogy deontológia és axiológia egybeomlása miatt ilyen magától értetődő.) Ontológia és deontológia egysége a projekcióban meg is valósul, hiszen egy közös centrumhoz tartoznak, a projekció Énjéhez. Nem lehet az egyénnek két világa.

ét jogos kérdés adódik. Böhm szerint az Énre kényszerítő erővel hat a Más, a nyers physis ereje, melyet az észrevétlenül becsúsztatott akaratszabadság nevében az Én le tud győzni, úrrá tud lenni a nyers physis erején. A Más ugyan az Én öntudatlan képalkotása (lásd öntét), a valóság szubsztanciális, megváltoztathatatlan képe, de nem csak az. Mi az, ami nyers erővel hat? Talán nem az, ami Fichténél az Anstoss von Aussen, melyről már Hegel kiderítette, hogy az tulajdonképpen a száműzésre ítélt kanti ding an sich? Bekopogott az ablakon az ajtón kidozott „külső világ”?

A másik kérdés Böhm azon állításához kapcsolódik, hogy a projekció világában *van és kell* egyenrangú partnerek, a *van* ugyanúgy vonatkozik a *kell*-re, mint a *kell* a *vanra*. Így van-e ez? Még a gondolatvilág keretein belül sem maradna világos, hogy a *kell* vonatkozik a *vanra*, azon alapozódik meg. A *vanon* tényleg megfogalmazható a *kellés*, de hogyan van a megfordítás? A *kellésből* hogyan alapozódik

meg a *van*, hangsúlyozottan a projekciótan vanja?

Az Axiológia (Ember és Világa 3. kötet) legizgalmasabb kérdésénél vagyunk. Megnyugtató választ az axiológia hermeneutikai elemzésével lehetne megfogalmazni. Annál is inkább, mert a projekciótanon alapuló általános axiológia a böhmi gondolatvilág legismertebb és leginkább továbbfejleszhető része. Az öntétfilozófia és projekciótan megmarad szűkebb szakfilozófiai problémának, az axiológia kellése és a vele azonosított érték igen könnyen adaptálható az emberi gondolkodás más területein (teológia, világnézet, pedagógia stb.). Nem véletlen, hogy a kolozsvári iskola tagjai ide kötődnek, kivéve talán a leginkább filozófiai gondolkodót, Bartók Györgyöt, aki a böhmi gondolkodás egészéből indult ki.

 módosulás révén maga Böhm is ki tud lépni a szubjektivisztikus formalizmusból, érdekes és hermeneutikai elemzéssel feltárható engedményeket tesz az antropológiának.

Az értékprobléma exponálása megfelel az európai filozófiai élet új irányultságának. Az 1906-os Axiológia idején már neokantiánus hegemonia volt Európában, bár látni kell, hogy a neokantiánusok (Windelband, Rickert) az érték felé tudományelméleti úton jutottak. Az Axiológiában sem oldódik fel a filozófia és szaktudományok viszonyának feszültségei.

Az értékproblémát persze nem sajátíthatja ki a neokantianizmus, s itt legfeljebb utalni lehet a neokantiánus irányzatok sokszínűségére, illetve az értékprobléma mellett az érvénytan jelentőségére, mely ugyancsak központi kérdés ekkortájt.

Visszatérve az Axiológiához, próbáljunk választ keresni a már feltett kérdésre. Az érték elvont potencia – vallja Böhm, az egyén képes belevinni a Másba az értékesség vonásait. (Böhm nem cselekvésemélet felől exponálta az értéket.) A Másrealiter rendelkezik az értékesség vonásával, és az érték általánossága időtlenségéből fakad. Nem a társadalomban tevékenykedő alkotó ember teremti tehát az értéket, az érték az individuális szubjektum projekciójának egyik ága. (Megőrző-

dik a szellemfilozófiai tartalom.) A társadalom- és történelemfilozófia hagyományai változatlanul indifferens hagyományok, s az interszubjektivitást feltételező nyelv szemantikai tartalma sem alkalmas az érték meghatározására.

Böhm értékei úgy léteznek egymás mellett, mint csillagok az égen. Vitatható s kifejezetten antikantiánus tendenciájú eljárással elválasztotta az élmény esztétikai mozzanatát és annak ítéletben történő megfogalmazását, ez utóbbinak tulajdonítva az érték explicit jelenlétét. A kő meleg – kijelentés ontológiai, a kő melege fájdalmas – axiológiai ítélet. (Noha az élmény önmagában esztétikai, s ami esztétikai, az hordozza az értékelés mozzanatát.)

Az axiológia értékfogalma átsztruált, racionalizált értékfogalom, gyökere pedig az ismeretkritika már említett kiigazításában rejlik. A kiigazítás értelmezésének elmulasztása érthetlenné teszi az axiológiát. A kiigazítás paradigmikus következményei meghatározzák a továbbfejlesztés lehetőségeit és irányultságait egyaránt.

A logikai érték tana (Ember és Világa 4. kötet) 1912-ben, egy évvel a halála után jelent meg, Bartók György révén. A kötet majdnem készen volt, s Bartók pontosan meg is határozza, hogy mi az ő kiegészítése a szövegben. Teljesen más a helyzet a két utolsó kötettel. Az etikai érték tana 1928-ban, Az esztétikai érték tana 1942-ben jelent meg. Mindkettő lényegében előadásanyag, melyet Bartók jelentetett meg a rendszer teljességét szem előtt tartva s Böhm emlékeinek ébrentartása érdekében. Egyáltalán nem olyan dolgozott és zárt tehát a rendszer, mint ahogy azt a monográfiák sugallják.

Mindezek ismeretében egyáltalán nem meglepő, hogy 1911-ben Bartók erkölcsfilozófiai művet adott ki (Az erkölcsi érték philosophiája), ez a könyv tekinthető a valódi továbbfejlesztési kísérletnek. Bartók pályafutása tehát atipikus, hiszen teoretikus pályáját erkölcsfilozófiával kezdte, majd a továbbfejlesztés során felszínre kerülő, s a böhmi szintézis legmélyéről fakadó teoretikus problémák készítették az alapvetés újra-gondolására, új alapvetés kialakítására (A philosophia lényege, 1924).

Böhm és Bartók gondolatvilágának összefüggése feltárára vár, a tanítvány

nem akart a filozófia hazai ügyének ártani, ezért az elméletileg mindenképp indokolt Böhm-bírálatát sohasem írta le. Egyáltalán nem volt Böhm ismételtetője, elképesztően más tendenciájú teóriát dolgozott ki. De ez csak a megfogalmazott elméleti tartalom elemzése révén tárul fel. Az új alapvetés birtokában bölcséleti antropológiát adott (Ember és élet, 1939), melyben Böhm szubjektív harmonia prestabilitájának semmi lényeges szerepe nincs.

Böhm Axiológiája ismételtelen bizonyítéka annak az állításnak, hogy a böhmi szintézisből hiányzik a kriticizmus igazi lényege, a transzcendentalitás. A könyvben elég sokmindenről szó esik, a Mokány Bercik iszákosságától XII. Károly szüzességéig, a transzcendentális kifejezés elvételre fordul elő, és szó sincs explicite megfogalmazott transzcendentalitásról. Tankó Béla tett ugyan egy kísérletet a böhmizmus és a transzcendentális probléma kapcsolatának kimutatására, de kísérlete sajátos módon, a dolgok logikája folytán pont az összeegyeztetés indifferens mozzanatait hozta felszínre. (Lásd a már említett tanulmánykötetet.)

atástörténettel kezdtük, zárjuk is azzal fejtegetésünket. Bartók erkölcsfilozófiájában

Kant (etikai transzcendentalizmus) és Böhm (általános axiológia, projekciótan) összeegyeztetésére vállalkozik. Bartók megértette, hogy a transzcendentalizmus által kettéhasított emberi világ nyugtalanító élménye Böhm szubjektív harmonia praestabilitájában még nyugtalanítóbb. A továbblépés érdekében előbb el kell juttatni a böhmizmust a transzcendentalizmus-hoz, hogy a kettéhasadtság megszűnethető legyen. Bartók ezt meg is teszi. Itt kapcsolódik be tanítványa, Kibédi Varga Sándor. Az új alapvetés másként határozza meg a filozófia feladatát, célját és módszereit, filozófia és tudományok viszonyát, bölcséleti antropológiát alapozva meg ilyen módon. Joó Tibor, a másik fontos Bartók-tanítvány szellemtörténeti nemzetkaraktrológiája pedig ebből az új forrásból fakad. De ez egy másik fejezet.